

kozást. Míg egyesek védelmükbe vették az ellenük felhozott vádakat, büntetésükben egyenesen „az Isten kezét“ látták, mások, különösen az antitrinitáriusok hevesen bírálták az ártatlanok pusztulását okozó vallási bizottságot és türelmetlenséget. Voltak olyan vitázók, akik igazolni igyekeztek Dávid Ferenc elítéltetését és halálát, mint a kanonok Powodowski.

A holland Jan Van Goudoever azzal áldoz Dávid Ferenc emlékének, hogy Orániai Vilmos Hollandia kormányzójának bátor és meg nem alkuvó harcát mutatja be Hollandia szabadságáért, a vallási türelmeségért és egyenlőségért.

Az olasz Adriano Prosperi arról ír, hogy miképpen jelentkezett a vallási lelkesedés és a miszticizmus eredményeként az antitrinitarizmus egyéb formája, azaz Krisztus ember voltának hirdetése, két itáliai záródásban a XVI. század második felében.

Szörényi László Heltai Gáspárnak *A háló* című fordításának kapcsán a spanyolországi lutheránus reformáció történeti alakulását ismerteti. Heltai ugyanis e művében Reginaldus Gonsalvius spanyol inkvizitor ellen 1567-ben Heidelbergben kiadott manifestumot nyújtja szabad fordításban és alkalmazza az erdélyi viszonyokra. Az értékes tanulmány ugyanakkor elemzi Heltai fordításának jelentőségét.

A tanulmányok összességükben hű képet nyújtanak a reformáció legradikálisabb ágának, az antitrinitarizmusnak, európai térhódításáról, szellemi arculatáról, valamint a mozgalmon belül támadt ellentmondásokról és harcokról. A tanulmányok természetesen nem tükröznek egységes felfogást, nem egyszer ilyen vagy olyan irányban érvényesül a szerzők egyéni nézete, de kétségtelen, hogy erről a kérdésről ilyen magas szintű, a nagy összefüggésekre és az apró részletekre egyaránt kitérő tanulmánykötet még nem jelent meg. Éppen ezért, úgy véljük, a kötet nemcsak gazdag, alapos és értékes hozzájárulás a tárgyalt kérdés tisztázásához, hanem a további, elmélyült kutatás ihletője is lehet.

REZI ELEK

A FERENCZ JÓZSEF-FÉLE KÁTÉ SZELLEMI HÁTTERE*

„A 19. században ismeretes volt kátéirodalmunk szegénysége és a dési komplanciából folyó dogmatizmusa.“¹

A Koncz Boldizsár-féle káté² a 19. század második felének szabad-
elvű szellemét már nem tudta kielégíteni. A Channing-Thacher-Kriza-féle káté³ igyekezett hiánypotló lenni, amely nagymértékben az újat, a régi dogmatizmustól való mérsékelt szakadást jelentette és nagy népszerűségnek örvendett.⁴ Mégis egy újabb káté szüksége jelentkezik mindenekelőtt a lelkészek részéről. Ezt a szükségét érezte Ferencz József⁵ kolozsvári lelkész, aki Naplójában⁶ ezeket írta: „1861-ben Kriza

* A tanulmány: Az unitárius káté története a 19. században című doktori szemináriumú dolgozat egyik — bővített — fejezete.

János Székely Mózesrel szemben püspökké választott, a kolozsvári első papság megürült, s én 42 szavazattal, Nagy Lajos 2 szavazata ellenében utóda lettem. Amit eddig mindig kerültem, mostmár egészen beleestem. Habozni többé nem lehetett, s én egyházunk elleni bűnnek tartottam volna a közbizalomnak e szép nyilatkozatát visszautasítani... Ez állásommal egyszersmind tanári állásom is annyiban megváltozott, hogy a gimnáziumban a teológia tanítását adták át, ami ezután arra indított, hogy kedvenc tantárgyamat, a számtant háttérbe szorítva, a teológia tanításának adjam magam, s ennek első eredményeként 1864-ben egy unitárius kátét írtam⁷.

Önéletrírásában csupán ennyit nyilatkozik kátéjáról. De tény, hogy 1863. július 4-én jelentést tesz az Egyházi Képviselő Tanácshoz, amely kíséretében beadja kátéját megvizsgálás érdekében. Az E. K. Tanács jegyzőkönyve szerint: „Kolozsvári pap és tanár Ferencz József az idei (1863) júl. 4-ről tett jelentése szerint, megírja, hogy érezve egy Confirmációra előkészítő kézikönyvnek a hiányát és tudva azt, hogy egyházi környékeinkből is érkeztek ezen hiány fedezése iránt felterjesztések... beadja a *Konfirmációra előkészítő vallástudomány* cím alatt az E. K. Tanácshoz azzal a kéréssel, hogy méltóztasson azt megvizsgáltatni, s abban az esetben, ha akár itt, akár ott kijavítva elfogadható volna, őt annak kinyomására felhatalmazná“⁸.

Az E. K. Tanács úgy határoz, hogy a „beadott munka a Főtisztelendő Püspök Úrnak megvizsgálása és véleménye kíséretében, újból az E. K. Tanács eleiben teendő, terjesztés végett“⁹ Ugyancsak ezen az ülésen tárgyalják a sepsimiklósvári kör közgyűlésének felterjesztését, mely kérte az E. K. Tanácsot, hogy „méltóztassék egy Confirmációra előkészítő vallásos kézikönyv hiányának fedezéséről gondoskodni“, — a válasza az, hogy az úgy éppen folyamatban van.¹⁰

1864. aug. 14-én Kriza János püspök szóban jelenti az E. K. Tanács ülésén, hogy a „Ferencz József által beadott Confirmációra készítő munkáskát mindenben egyezőnek és a Confirmációra készítésre célszerűen használhatónak találta“ a püspök véleménye alapján az E. K. Tanács a „munkát helyben hagyván kiadhatónak és egyházainkban és iskoláinkban használhatónak nyilvánítja“¹¹. A káté 1864. augusztusában jelenik meg.

A Ferencz József-féle káté kátéirodalmunk egyik legmaradandóbb alkotása, mely a szerző által „javítva és bővítve“, majd a későbbiek során átdolgozva napjainkig használatban van.¹² Kátéjának eszmei magva szervesen épül bele a káté harmadik kiadása előtt megjelent „Keresztény hittudomány“ című munkájába is¹³.

A káté különböző kiadásai jól érzékeltetik az unitárius teológia fejlődését napjainkig. Jelen dolgozat célja azonban nem annyira a teológiai fejlődést, hanem a szellemi háttér alapvetőbb vonásait körvonalazni, s ezáltal magyarázatot nyújtani arra nézve, hogy Ferencz József nézetének teológiai formálódásához milyen tényezők és körülmények játszódtak közre, melyeknek szerves eredményeként megszületett kátéja.

Ferencz József teológiai formálódásának alapvetése a kolozsvári unitárius kollégiumban kezdődött el. 1841-ben iratkozott be a kollégiumba¹⁴ de az 1848-as szabadságharc megindulásakor, amidőn a poézis osztályban volt, kénytelen abbahagyni. Tanulmányait 1851. szeptemberében folytatta. Ez arra a nehéz időszakra esik, amikor az osztrák ab-

szolutizmus politikája bénítólag hat az egész kollégiumra és az egyházra is. Ebben az időben a kollégiumnak csak négy rendes tanára volt: Székely Mózes, Kriza János, Berde Áron és Mikó Lőrincz, akiknek az oktatásban segítettek: Kovácsi Antal, Pálfi Dénes, Botár Ferenc és Bedő Dániel a tanulóifjúság soraiból.¹⁵ A tanárok közül különösen Székely Mózes és Kriza János voltak hatással Ferencz József teológiai gondolkodásának alakulására.

Székely Mózes¹⁶ a Hegel-féle bölcselet hirdetője. Ennek szellemében tanítja hogy a „vallás és a filozófia közös kútfeje az ész, mindkettőnek tárgya Isten“. „Isten szellemünk tiszta öntudatában, vagy eszünkben magát közvetlen kijelentette“.¹⁷ Székely a belső egység lehetőségét hirdeti, mert „Egy az Isten, akihez folyamodnak mindenek“, de elutasítja „az egy akol, egy pásztor“ felfogást, mert véleménye szerint „a vallások nemeinek különbsége megváltoztathatatlan, mint az emberek különböző természetze“¹⁸. Borbély István és Gál Kelemen szerint „a hivatalos hitfelfogásnak (unitárius) évtizedeken át tartalmat és formát adott“¹⁹.

Kriza János²⁰ a józan racionalizmus mellett, az érzelem fontosságát hangsúlyozta a vallás világában. Ő a schleiermacheri gondolat legkövetkezetesebb szószólója egyházi életünkben és teológiánkban. Ön-életírásában mondja: „a rideg hegeli philosophia s méginkább az ő képe s hasonlatára alkotott teológiák nem igen ízlettek“²¹ Ezzel szemben az angol-amerikai, józan szabadelvű szellemet és a francia, svájci liberális irányt törekedett termékenyítőleg és sikerrel beleolvasztani teológiánkba. Ezeket a szempontokat szem előtt tartva, helyesnek tartom azt a megállapítást, mely szerint Kriza nemcsak a „szív teológia“ hirdetője volt. Kriza teológiájában az „egészre“ tekint, amikor az értelem világosságával párosítja az érzelmek (szív) bensőségességét és az erkölcsi jellem cselekvő életét.²²

Ebben a filozófiai és teológiai légkörben kezdett kiteljesedni Ferencz József szellemi alapvetése, amelyet aztán nem kis mértékben az akadémiai évek ismerete, tapasztalata és hatása formált.

Ferencz József külföldi tanulmányútra, Buzogány Áronnal és Marosi Gergellyel, 1857. szeptember 17-én indult²³ Göttingába,²⁴ mely a „korabeli európai tudományosság egyik fellegvára... és neves professzorok laktak falai között“.²⁵ Az egyetem a szabadelvűség következetes munkálója, és így nem csoda, hogy: „e modern szellemű egyetemnek nagyobb a vonzóereje, mint az ortodox brémai főiskolának“²⁶. Erről egyébként így számol be az egyik akadémista, Mátyási József: „Ez a kised, szabad földszegletecske elmepallérozásokkal haladja meg mindazokat a nagy ész és lélekkalickákat, amelyekben az erőszak hallgatást parancsol; itt nincs a természeti szabad juss és józan okosság határainak sérelmes megszorításával az elméknek, nyelveknek és pennáknak rabságban tartása“.²⁷ „Az egyetem kitűzött céljához illően, tanárainak és diákjainak mindent megadott, amit a korszerű akadémiai élet megkívánt: biztosította az oktatás és tudományos kutatás feltételeit, és ami a szellemi életben talán még ennél is fontosabb, megteremtette az alkotó munka légkörét, örködött a vizsgálódás szabadsága felett“.²⁸ Az ott tanuló Pap Mózes akadémista, arról értesíti 1856-ban az indulni készülő Ferencz Józsefet, hogy az egyetem kiváló a felkészülés tekintetében; ismerteti az

egyetemi rendet és a tanárokat: „Az itteni egyetemnél rendes és rendkívüli tanár van százkettő“, a diákok számát 800-ra becsüli²⁹.

Ferencz József göttingai tanulmányainak célja a kolozsvári kollégium szükségletének megfelelően, a reáltudományok felé mutatott. Egyébként neki is, vallomása szerint, „kedvenc tantárgya“ a számtan volt. Erre utal Naplójában az órák látogatásával kapcsolatban: „Göttingában különösen mennyiségtant hallgattam Dirichlet-től, természettudományt Webertől és vegytant Wöhlertől“³⁰ Mindezek teológiai formálódására nézve nem mondanak sokat, azonban még hozzáteszi mintegy megjegyzésként: „emellett hospitáltam több bölcsésztnél és hittaninál“. Ez alapján is feltételezhetjük, hogy „kedvenc tantárgya“ mellett a teológiai tanulmányokban is igyekezett ismereteit bővíteni. Az akkori göttingai egyetem teológiai híressége Ewald C. F., akinek józan racionalista teológiai szemlélete és biblicizmusa nem hagyhatta érzéketlenül a fogékony Ferencz József lelkét.

Ferencz József göttingai leveleit sajnos nem sikerült megtalálnom sem az Akadémia Könyvtár, sem az Unitárius Püspökség levéltárában, de joggal feltételezhetjük, hogy a göttingai évek a józan racionalizmus szemlélete felé terelték teológiai szemléletét. Ugyanakkor erősödött a szabadvizsgálgatás tudata, melynek képviselője maga az egyetem volt.

A göttingai tanulmányai alatt fogott neki az angol nyelv tanulásának, mert „erős vágyunk lévén átmenni Angliába“; ez sikerült is, ahol alkalma nyílt hallgatni Martineaut és Taylert.

Göttinga után a berlini egyetemet látogatta egy félévig. Tanárai közül említi Werdert, ki bölcsészetet, Magnust, aki természettudományt, Ohmot, aki mennyiségtant adott elő. Berlini tartózkodásáról így nyilatkozik: „Szakképzésemre nem volt olyan hasznos hajtó, mint a göttingai, de általános művelődésem szempontjából sokat köszönhetek Berlinnek; Göttingában tankönyvekkel foglalkoztam, Berlinben többet utaztam“.³¹ Mindezek ellenére alapunk van feltételezni, hogy teológiával is foglalkozott. Ugyanis Ohmnál írt jegyzetei³² között találunk egyházi beszédekhez textusokat és gondolatokat tartalmazó kimutatást, amelyet egy prédikációs kötetből másolt ki³³, Löffler, Reinhard, Houstein, Röhr, Schleiermacher és mások gondolataiból. Jóllehet mindez a gyakorlati teológia célját követte, de annak tartalma mégis a rendszeres teológia felé mutat. Ugyanakkor valószínűtlen, hogy a Werder-féle szellemfilozófia ne érdekelte volna és ne igyekezett volna azt felhasználni és sajátos viszonyainkra alkalmazni.

Berlinből Párizson keresztül Londonba megy. Londonban, mint írja, „Megismerkedtünk Tayler és Martineau tanárokkal, az unitáriusok teológiai szemináriumában, kiknek előadásain is megfordultunk“.³⁴ Kétségtelen, hogy Tayler és Martineau teológiai felfogásának szabadelvű szelleme a józan racionalizmus felé irányította. Ezt látszik igazolni, hogy a már említett berlini Jegyzetfüzetében pl. Taylertől a következő gondolatot jegyzi fel: „Nagy kérdés volt öröktől fogva, hogy vajon a vallás az ész vagy a szív dolga-e? A vallásban a legnemesebb feladat az értelem gyakorlása“. Ennek a kiemeléséből arra következtethetünk, hogy Ferencz József a vallás világában az „ész útját“ látta járhatóbbnak. Ez a későbbi munkásságában is jelentkezik.

Ennek ellenére, nem eléggé indokolt az a felfogás, hogy Ferencz József teljesen racionalista, aki az értelem mindenhatóságát hirdette³⁵.

Hittani műveiben, de különösen beszédeiben, habár követik az ésszerűséget, mégis tudatában van az érzelem fontosságának. Nála az „egész“ ember jelentkezik. Ő maga állítja: „A vallás, amely csupán az értelmi tehetőség alapszik, tudománynak, bölcsészeti rendszernek megjár, de valásnak, amelyhez nemcsak az észnek, de a szívnek is joga van nem kielégítő, mert megfosztja az életet, ami benne szép, a költészettől, s a halálban sem nyújt vigasztalást... a vallásnak a lélek minden tehetőségeire egyformán tekintettel kell lennie“³⁶. Ez az „egész“ ember nyilatkozik a káté lapjain is.

Hazatérése — 1859. július 19 — után, szeptemberben elfoglalta tanári állását. Tantárgya a számtan az I—V osztályokban. Ennek tanulmányozását tartotta külföldön is szem előtt. A helyzet akkor változott meg, amikor a kolozsvári egyházközség első lelkészének megválasztották, amellyel tanári munkaköre is változott: „a gimnáziumban a teológia tanítását adták át, ami ezután arra indított, hogy kedvenc tantárgyamat, a számtant háttérbe szorítva, a teológia tanításának adjam magam, s ennek első eredményeként 1864-ben egy unitárius kátét írtam“.³⁷

Külföldi tanulmányai során nem találunk adatokat arra nézve, hogy kátéirodalmat tanulmányozott volna, annál is inkább, mivel célja a reál tudományok felé mutatott. Önéletírásában erről nem tesz említést és egyházi irodalmunk — a korabeli, és a későbbi, sem az akadémiták levelei — nem adnak felvilágosítást. Azonban külföldi tanulmányútján, habár fő tantárgynak a számtant tekintette, mégis feltételezhetjük, hogy a teológiával is foglalkozott. Feltételezhetjük, hogy ő is, mint a többi akadémista érdeklődésének megfelelő könyvekkel tért haza. Közismert, hogy az akadémiták: „Kötelességüknek ismerték, hogy saját gyűjteményük mellett a Kolozsvári Unitárius Főiskola könyvtárát is gyarapítsák értékes szakmunkákkal“.³⁸ Emellett az angol unitáriusok egyházunknak több alkalommal is küldtek értékes könyveket, először 1840 körül. Ferencz József a kollégiumi könyvtár anyagát jól ismerhette és tanulmányozhatta. Így Martineau, Tayler, sőt Channing gondolatvilágához a szabadelvű francia — A. Réville, J. Réville —, svájci, német szellem termékenyítő hatásához a vártnál hamarabb hozzájuthatott. A valóságnak megfelel Borbély István állítása, amint azt mondja: „Krizsa ifjabb éveiben a nép lelkét tanulmányozta, s csak öregkorában ismerte meg a XIX. század legnagyobb unitáriusát Channinget. Ferencz József Channinggel kezdte tanulmányait, tőle tanult formát, művészetet, hogy aztán e dús talajból, egyénisége szabadon nőhessen magasra“.³⁹

Mindezek ellenére Ferencz József kátéjának szellemi háttere az „itthoni talajból“ nőtt ki. Hiszen az erdélyi unitarizmus teológiai irodalma rendelkezésre állott, amelyet jól ismerhetett. El kell ismernünk azt a tényt is, hogy az „itthoni“ unitárius irodalom, habár nyomtatott munkákban szegényesebb is volt, de a kéziratok műveket illetően igen gazdag. Ugyanakkor ismerhette a terjedelmes kéziratok kátéirodalmunkat is. Ezek tudatában arra a megállapításra juthatunk, hogy Ferencz József kátéjának eszmei magvát és a szellemi arculatát nem külföldről hozta, hanem „itthoni forrásból“ merítette. Kátéjának háttérében az ő önállósulni kezdő, józan racionalista szellemisége és humanizmusa áll.

JEGYZETEK

¹ Dr. Erdő János: *Egy névtelen Káté 1845-ből, Channing magyar nyelven: Keresztény Magvető* (a továbbiakban KerMagv) 81(1975). 46. és 86 (1980). 126.

² A káté kezdetben kézirat formában terjedt, keletkezési évét pontosan nem tudjuk megállapítani; létezése Apafi Mihály fejedelmi felszólítását követő székelykeresztúri zsinaton (1670) bukkan fel. Kinyomtatása első ízben Almási Gergely Mihály püspök által történik 1698-ban; teljes címe: „*Cathecesis in usu unitariorum in Transilvania existentium ecclesiarum et scholarum Hungarico idiomate prelo submissa Claudiopoli, anno 1698*“. Magyar fordításban 1854-ben jelent meg, címe: „*Katechézis, azaz keresztényen vallásra való tanítás. Mely az Erdélyben levő Unitaria Ekkleziák és Iskolák szükségére az Egyh. Főt. által mostan újonnan kibocsáttatott. Kolozsvártt, 1854.* Az ev. reff. kollégium betűivel nyomtatott káté terjedelme 95 oldal; mérete 155×98 mm.

³ A káté 1845-ben jelent meg első alkalommal, a szerző nevének feltüntetése nélkül, címe: „*A keresztény vallás elemei kérdésekben és feleletekben az unitáriusok szerint.*“ A káté 1845-ös kiadása ritka példány. Megtalálható Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának Könyvtárában Kolozsvár-Napocán (a továbbiakban AkKvt), Unitárius Alap, jelzése 86853. Terjedelme 27 lap, mérete 112×70 mm, a „Kir. Lyceum“ betűivel volt nyomtatva; birtokosa a bejegyzés szerint Nagyajtai Kovács István. Vö. KerMagv 81(1975). 66.

⁴ KerMagv XLVII(1912). 44. és 81(1975). 7.

⁵ Életrajzára és munkásságára vonatkozóan lásd: Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora.* (Kolozsvár), 1936.

⁶ Ferencz József: *Napló.* Kézirat az Unitárius Egyház Levéltárában Kolozsvár-Napocán (a továbbiakban Unit.Egyh.Lev.) A Napló eredetileg 13 füzetből állott és Ferencz József önéletrajzát tartalmazta. Rendelkezésemre a következő füzetek állottak: I—VI, XII, XIII és egy számozatlan, amely a „Budapesti Napló“ nevet viseli, ilyen címmel: „Képviselőségem.“ Tévesen említi a Napló füzetének a számát az Unitárius Értesítő VII (1928). 17., amikor 12-re teszi. A Naplóból dr. Borbély István közölt az „Unitárius Könyvtár sorozatban“, „*Ferencz József: Emlékeimből*“ címen. Borbély azonban nem az eredeti Naplóból közölt, hanem Ferencz József által épp e célra írt kéziratából, amelynek eredetije Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Történeti Levéltárában, Kolozsvár-Napocán (a továbbiakban AkTLvt) van, jelzése MsU 1572/1.

⁷ Ferencz József: I. m. I. füzet. 20—21.

⁸ Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve (EKT jkv) 1863. (júl. 5.). 207.

⁹ Uo. 207.

¹⁰ Uo. 208.

¹¹ Uo. 1864 (aug. 14.). 264.

¹² A kátének 18 magyar és 1 német kiadását ismerjük napjainkig. Kutatásaim során a következő kiadásokat találtam: 1864, 1869, 1875, 1885, 1896, 1899, 1902, 1906, 1912, 1921, 1927, 1943, 1947, 1954, 1973, 1978. A német kiadás: „*Unitarischer Katechismus*“ címen, 1892-ben, Kolozsváron jelent meg. A káté 19. századi kiadásai ritka példányok, az AkKvt-ban a következők találhatók meg: 1869-es kiadás, jelzése: 162381; 1885-ös kiadás, jelzése: 94575; 1899-es kiadás, jelzése: 159941; 1902-es kiadás, jelzése: 159523; az 1864-es kiadásnál a dr. Erdő János, az 1875-ös kiadásnál dr. Lőrinczi Mihály, az 1896-os kiadásnál Rezi Elek (a Máthé Zsigmond lelkesze volt) tulajdonában levő példányokat használta.

¹³ Ferencz József: *Keresztény Hittudomány.* Kézirat munká, ritka példány az AkTLvt-ban levő példányt használtam, jelzése MsU 919. A 259 oldalas kézirat munká írásának éve 1873, a bejegyzés szerint Bartók Zoltán, VII. gimnazista tanuló birtokolta. Kinyomtatása csak 1902-ben történt, változatlan utánnyomás, csak a cím módosult: „*Hittan.* Unitárius középiskolák számára. Írta Ferencz József unit. püspök. Kolozsvár, 1902“. Megjelent Stein János nyomdájában.

¹⁴ Gál K.: I. m. 5.

¹⁵ Uo. 6.

¹⁶ Székely Mózes (1805—1852), a kolozsvári unitárius kollégium filozófia tanára, egyházi főjegyző. Munkái Az ürmösi zsinaton (1853. aug. 26) tartott ünnepi beszéde a keresztény vallás kifejlődéséről. Kolozsvár, 1834; Gondolkodástan kezdők számára. Kolozsvár, 1840; Esztan kezdők számára. Kolozsvár, 1843.

¹⁷ Gál K.: *A kolozsvári unitárius kollégium története.* (Kolozsvár), 1935. II. kötet. 489.

- ¹⁸ Uo. 488.
- ¹⁹ Uo. 489. és KerMagv LVIII(1926). 59.
- ²⁰ Kriza János (1811—1875), Nagyajtán (Kovácszna megye) született: tanulmányait Torockón, Székelykeresztúron és Kolozsváron végezte. 1835-ben kolozsvári lelkésznek választják, majd tanulmányait a berlini egyetemen folytatja. Lelkész, tanár, majd az unitárius egyház 22. püspöke. Széleskörű irodalmi és egyházi munkásságot fejtett ki.
- ²¹ KerMagv XLVII(1912). 41. és 81 (1975). 5.
- ²² Dr. Szabó Árpád: *Kriza János és a Keresztény Magvető*: KerMagv 81 (1975). 69.
- ²³ Ebben az időben az osztrák kormány 12 tanár beállítását követelte, a kolégium különben elveszíti nyilvánossági jogát. Az egyház ezért 5 személyt jelölt az akadémiákra tanárképzés érdekében: Pap Mózes, Nagy Lajost, akik 1855-ben indultak, Ferencz Józsefet, Buzogány Áront és Marosi Gergelyt, akik 1857-ben indultak Göttingába. Vö. Ferencz J.: *Napló*. I. füzet, 11. és Gál K.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*. (Kolozsvár), 1936. 6.
- ²⁴ A hannoveri Göttinga egyetemét II. György király alapította, kapuit 1737-ben nyitotta meg. Az egyetemen 1751-ben alapították a Királyi Tudós Társaságot, amely tudományos szempontból igen jelentős volt. Vö. Csetri Elek: *Körösi Csoma Sándor indulása*. Kriterion könyvkiadó. Bukarest, 1979. 153. 156.
- ²⁵ *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Bukarest, 1980. 161.
- ²⁶ *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXV. (1974). 88.
- ²⁷ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*. Önéletírás (1770—1799). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Juhász István. Kriterion könyvkiadó. Bukarest, 1974. 41.
- ²⁸ Benkő Samu: *Haladás és megmaradás*. Művelődéstörténeti tanulmányok. 1979. 41.
- ²⁹ Pap Mózes levele Ferencz Józsefhez. Göttinga, 1856 május 17-én és március 26-án. (Unit.Egyh.Lev.).
- ³⁰ Ferencz J.: *Napló*. I. füzet. 11.
- ³¹ Uo. 12—13.
- ³² Berlini Jegyzetfüzete, lapszámozatlan (Ferencz József alap, Unit. Egyh.Lev.).
- ³³ Vö. Berlini Jegyzetfüzete.
- ³⁴ Ferencz J.: *Napló*. I. füzet. 15.
- ³⁵ Nézetem szerint az unitárius hittantörténet korábbi tanulmányaiban igen élesen határolt a „szív-teológia“ és a „racionalista-teológia“ tárgyában.
- ³⁶ KerMagv III (1867). 58—59.
- ³⁷ Ferencz J.: I.m. I. füzet 21.
- ³⁸ KerMagv 86(1980). 124.
- ³⁹ Borbély István: *Ferencz József unitárius püspök emlékezete*. Cluj.

SZÓSZÉK — ÚRASZTALA

TÖRÖK ÁRON

EZ AZ ÚT, EZEN JÁRJATOK

Ézs 30,18—21

Az ótestamentumi próféták között Ézsaiást, mint egyik legnagyobbat tartjuk számon. Nagyságát a lelkében és lényében rejlő tűzzel szoktuk magyarázni. Ez a tűz égetett és perzselt, melegített, vigasztalt és reménységet adott az Istentől kapott parancstól s népe magatartásától függően. Ostorozott, intett, fenyegetett, ha a bűnök fertőjében vergődött népe; simogatott, ölelt, bátorított, biztatott, ígért a megbánások fénylő magaslatain. De bármelyiket cselekedte, elhivatottságának tudata, Isten és a nép iránti szeretete indította mindig tette, megnyilatkozásra, prófétálásra, boldog szolgálatra!

Igy érezzük ki abból a bibliai részből is, melyet a mai beszédem alapjául kiválasztottam, s melynek hallatán — valljuk be őszintén — mi mai emberek is elgondolkozunk, pedig ezredévek választanak el Ézsaiás korától. Szól a próféta a türelmes és felséges Istenről, és az őt szolgálók boldogságáról nyilatkozik. Tudja, hogy milyen nagy kérdése az életnek az éhség és a szomjúság, mégis kenyérről és vízről álmodik, s a holnap képét festi meg az Úr erejében bízók számára. Mennyire emberi és mennyire időszerű ma is ez a próféta beszéd. Megszívlelhetnők magunk is szellemét, igazságát. Ami azonban minket ma, ez alkalommal ennél is közelebből érdekel és foglalkoztat, amire elsősorban figyelniünk kell, mint megnyugtató ígéretre, azt így fogalmazza meg: „és nem kell többé elrejtőzködniök tanítóidnak, hanem szemeid tanítóidra néznek és füleid meghallják a kiáltó szót mögötted: «ez az út, ezen járjatok»“.

Milyen megrázó ez a prófécia! Utakra gondolunk, melyekre hívtak sorsunkat féltő szeretettel vagy amelyekre parancsoltak hatalmuk birtokában igaz és hamis próféták évezredek alatt. De hivatásos néptanítókat is látnak lelki szemeink, akik az arany középutat járták és azon járni tanították — ézsaiási bátor kiállással — az egymást követő nemzedékek fiait és leányait. Akik nem anyagi és hatalmi érdektől, de az Isten és ember szolgálatának tűzétől kényszerítve szabadságot és békeséget szóltak.

Egyszerűnek neveztem ezt a májusvégi vasárnapot, s most mégis azt mondom, hogy sajátos is a maga nemében, mert hat felnőtt gyermek, — helyben és országhatáron túl élők — családjaikkal együtt hálás szeretettel gondolnak az édesapára, aki Sepsikőröspatakon, éppen ma 100 éve született és mert gyülekezetünk egésze is büszkeséggel emlékezik arra az énekvezértanítóra, aki anyaszentegyházunkat és híveinket, közel hat évtizeden át hűséges élettel és kitartó munkával szolgálta minden körülményben. Néhai Kiss Dénesre gondolunk születésének centenáriumán, aki a székelykeresztúri középiskola szellemi táplálékával, a századforduló első évtizedében, 1908-ban állt először katedrára